

З ІСТОРІЇ СЛАВІСТИЧНОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ

УДК 398.21:801.81

Л. П. Козар

ФОЛЬКЛОРНА ОСНОВА НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИХ СТУДІЙ ВАСИЛЯ ДОМАНИЦЬКОГО (до 140-річчя від дня народження)

Статтю присвячено 140-річчю від дня народження українського громадського діяча, фольклориста Василя Доманицького. Актуальність праці зумовлена необхідністю аналізу його фольклористичної діяльності в контексті національного відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст. на основі опублікованих та архівних матеріалів ученого. У статті вперше досліджено фольклорні записи рукописних праць В. Доманицького «Декілька українських шептань», «Вірування», «Прислів'я, приказки».

Ключові слова: Василь Доманицький, громадський діяч, фольклор, фольклористика, науково-популярні студії, фольклорні записи, національне відродження.

Статья приурочена 140-летию со дня рождения украинского общественного деятеля, фольклориста Василия Доманицкого. Актуальность работы обусловлена необходимостью анализа его фольклористической деятельности в контексте национального возрождения конца ХІХ – начала ХХ в. на основании опубликованных и архивных материалов ученого. В статье впервые исследуются фольклорные записи рукописных трудов В. Доманицкого «Несколько украинских шептаний», «Верования», «Пословицы, поговорки».

Ключевые слова: Василий Доманицкий, общественный деятель, фольклор, фольклористика, научно-популярные студии, фольклорные записи, национальное возрождение.

The article is timed to the 140th anniversary of birthday of the Ukrainian public figure and folklorist Vasyl Domanytskyi. The urgency of the study is caused by the necessity of analysing his folkloristic activities in context of national revival of the late XIXth to early XXth centuries on the ground of the scholar's published and archival materials. The article examines for the first time folkloric records of Vasyl Domanytskyi's handwritten works *Several Ukrainian Whisperings, Beliefs, and Proverbs and Bywords*.

Keywords: Vasyl Domanytskyi, public figure, folklore, folklore studies, popular-science studies, folkloric records, national revival.

Запропонована розвідка присвячена надзвичайно працюючій і цікавій особистості – Василю Доманицькому, який народився 7 (19) березня 1877 року в с. Колодище Звенигородського повіту на Київщині (нині – Тальнівський р-н Черкаської обл.). Цього року минає 140 років від дня його народження. Прожив дослідник лише 33 роки, проте залишив багату творчу спадщину – понад 300 наукових праць. Як згадував відомий меценат Є. Чикаленко, В. Доманицький був відданий «справі відродження української нації всією душею», працював для неї «до втоми, до виснаження сил своїх, як ті коні, що від щирости затягаються в шлеї і падають серед дороги, але, віддихавшись трохи, знов тягнуть з такою ж щирістю» [31, с. 366]. А вірний побратим В. Доманицького О. Лотоцький зазначав, що «люде такої безоглядної відданості своїй ідеї і творять епоху в життю свого народу» [19, с. 223].

Більшість праць В. Доманицького присвячені вивченню усної словесності, українського кобзарства та лірництва, історії фольклористики та літератури, у яких учений виявив широкий громадський підхід, репрезентуючи політичну лінію боротьби за українську національну справу. Це, зокрема, такі дослідження: «Венчание вокруг “дижи”» (1901), «Сельская сатира» (1902), «Песня про квашу», «Кобзари и лирники Киевской губ. в 1903 г.» (1904), «По поводу одной мнимо-народной песни о панщине и повстанье» (1905), «Баллада о Бондарив-

не и пане Каневском» (1905), «Песни о Нечае» (1905), «Піонер української етнографії Зоріан Доленга-Ходаковський» (1905), «Цивільний шлюб і шлюбна розлука на Україні» (1906), «Народний календар у Ровенському повіті Волинської губ.» (1912), «Современные колядки и щедривки» (1905), «Народна медицина у Ровенському пов. на Волині» (1905); замітки та рецензії на фольклорні видання М. Драгоманова, В. Гнатюка, Б. Грінченка, В. Кравченка, Х. Ящуржинського, В. Данилова, В. Дорошенка, О. Хведоровича та ін.; статті, присвячені громадсько-науковій діяльності В. Антоновича (1906), М. Аркаса (1909), Б. Грінченка (1909). Тому нашим завданням у цій статті є аналіз фольклористичної діяльності В. Доманицького в контексті національного відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст. на основі опублікованих праць та архівних матеріалів ученого, зосібна розгляд фольклорних записів.

Окремі фольклористичні та літературознавчі праці В. Доманицького були оцінені ще за його життя в рецензіях В. Гнатюка та І. Франка. Численні публікації в газеті «Рада» на пошану пам'яті В. Доманицького з'явилися після його смерті в 1910 році. Поодинокі некрологи були опубліковані на сторінках інших періодичних видань: «Русский филологический вестник» (1910, т. LXIV, с. 388), «Світло» (1910, кн. 1, с. 7–8), «Діло» (1910, ч. 207), «Руслан» (1910, ч. 201), «Українська хата» (1910, с. 666–667). Авторами публікацій були побратими та друзі В. Доманицького – О. Лотоцький (Білоусенко), С. Єфремов, І. Франко, Д. Донцов, В. Липинський, Ф. Матушевський, Д. Пісочинець (Д. Ткаченко), П. Стебницький (П. Смуток), Б. Лепкий та ін. У 1912 році С. Єфремов упорядкував книгу спогадів на пошану В. Доманицького «Чистому сердцем...», яку було перевидано 2010 року з нагоди 100-річчя від дня його смерті [32]. Виступи побратимів до річниці смерті В. Доманицького засвідчили велич його постаті в історії національної культури і надзвичайний трагізм утра-

ти. Так, І. Франко вказав на «першу і вічну заслугу» В. Доманицького – «Критичний розслід над творами Т. Г. Шевченка», назвавши його «першою нашою культурною гордістю». Серед фольклористичних праць І. Франко відзначив дослідження «Піонер української етнографії Зоріан Доленга-Ходаковський». С. Єфремов основною заслугою В. Доманицького вважав його вірність «громадській роботі», на яку він «положив свої сили», «даючи собою найкращий зразок того, як треба і можна громадським справам послужити» [32, с. 4]. Д. Донцов відзначив володіння В. Доманицьким «якоюсь геніяльною здатністю вишукувати скрізь українців у людях, у котрих навіть по найдокладніших дослідах нічого українського, здається, не малося» [32, с. 62]. М. Черкаський змалював біографію В. Доманицького однією влучною тезою: «Він носив у собі смерть, а сів життя!» [32, с. 129].

Перші дослідження, присвячені висвітленню багатогранної діяльності В. Доманицького, з'явилися наприкінці 1910-х – на початку 1920-х років. М. Сумцов у праці «Діячі українського фольклору» (Харків, 1910) одним з перших оцінив скромні здобутки «талановитого сучасного етнографа і історика літератури», відзначивши наукову значущість «стат[ті] “Балада про Бондарівну” (Києвск. стар., 1905, III), книжк[и] про київських лірників і бандуристів 1904 р., розвідк[и] про пісні про Нечая (Києв. стар., 1905), з новими варіантами і показчиком літератури, і користн[ою], простор[ою] розвідк[ою] “Піонер української етнографії Доленга-Ходаковський”».

Багатогалузеву діяльність В. Доманицького детальніше охарактеризував 1946 року Ф. Колесса в рукописній «Історії української етнографії» [АНФРФ ІМФЕ¹, ф. 14–2, од. зб. 244, 538 арк.], яка була опублікована 2005 року. Дослідник уперше ґрунтовно розглянув фольклористичні праці В. Доманицького, зокрема такі: «Баллада о Бондаровне и пане Каневском (Новые варианты и литература песни)» (Києвская стари-

на, 1905, III, с. 480–494), «Песни о Нечае (Новые варианты и литература песни)» (Киевская старина, 1905, I, с. 66–68), «Современные колядки й щедривки» (1905), «Сельская сатира» (Киевская старина, 1902, V, с. 88–93), «Народний календар у Ровенському повіті Волин. губ.» (МУЕ, 1912, т. XV), «Кобзарі и лирники Киевской губ. в 1903 г.» (1904), «Піонер української етнографії Зоріян Доленга-Ходаковський» (ЗНТШ, 1905, кн. III, с. 43), «Историко-этнографические материалы из материалов З. Доленги-Ходаковского» (Киевская старина, 1904, IX, с. 86–89). Ф. Колесса також указав на новизну фольклористичних досліджень В. Доманицького. Так, порівнявши працю В. Доманицького «Баллада о Бондаровне и пане Каневском» з «відомою статтею Неймана на ту саму тему», Ф. Колесса відзначив «12 друкованих варіантів, невідомих Нейманові», «в тому числі й варіанти з Лівобічної України, про які не знає Нейман», що дало можливість спростувати твердження Неймана про те, що пісня про Бондарівну виникла в Галичині. Ф. Колесса зауважив неабияку цінність листів, поданих В. Доманицьким у студії «Піонер української етнографії Зоріян Доленга-Ходаковський», які доповнюють «деякі риси до змалювання постаті Ходаковського», а також високо оцінив висвітлення В. Доманицьким «дуже заплутаної історії двох рукописних зшитків з народними піснями у записках Ходаковського, які М. Максимович купив від його удови та які опісля опинилися в руках Науменка» [17, с. 281].

У 1932 році вийшли спогади шкільного товариша О. Лотоцького «Сторінки минулого», де В. Доманицькому відведено поважне місце [19, с. 215–223]. Окремі цитати із цього видання були наведені на початку статті. В. Лотоцький досить детально представив біографію В. Доманицького, охарактеризував його громадську та наукову діяльність, наголосивши на тому, що ще в гімназії «яскраво стали виявлятися дві характерні властивості його вдачі – глибокий інтерес до знан-

ня, до науки й разом гарячий громадський темперамент». Серед інших праць представників української діаспори постаті В. Доманицького присвячені окремі сторінки книги «Спогади (1861–1907)» Є. Чикаленка [31, с. 366], брошура «Василь Доманицький (3 нагоди 15-ї річниці його смерті)» (Подебради, 1925. – 151 с.).

Поодинокі згадки про життя й діяльність В. Доманицького з'явилися в 60–80-х роках ХІХ ст. у дослідженнях вітчизняних науковців – М. Гуменюка [9], Б. Лобача-Жученка [18], О. Дея [11; 12]. М. Гуменюк один з перших за радянських часів у 1965 році намагався повернути В. Доманицького з напівзабуття, охарактеризувавши його як людину «виняткової обізнаності з українською літературою і фольклором» [9, с. 179]. У 1969 році вийшло фундаментальне дослідження О. Дея «Словник українських псевдонімів і криптонімів (ХVІ–ХХ ст.)» [12], куди ввійшли псевдоніми та криптоніми В. Доманицького, що сприяло зростанню зацікавлення громадськості його творчою спадщиною.

Дослідження багатогранної діяльності В. Доманицького частково спостерігаємо в працях В. Мицика [20], М. Наєнка [21], В. Шубравського [33], В. Смілянської [26], В. Бородіна [4], В. Гордєєва [6], В. Польового [24]. Починаючи з 90-х років ХХ ст., з'являються дослідження, присвячені вивченню роботи В. Доманицького в галузі історії, етнографії, фольклористики, видавничої справи тощо, В. Качкана [16], О. Богданової [1], Н. Токар [28; 29], О. Рутковської [25], А. Болабольшенка [2; 3], В. Поліщука [22; 23], В. Івашківа [14], М. Дмитренка [13], Н. Ярмоленко [34], І. Терешко [27]. Сучасний дослідник В. Поліщук наголосив на органічній ознаці Доманицького-науковця: «Він був українським ученим, переконливо і послідовно українським» [22, с. 12]; «На всі теми і проблеми він дивився, всі їх оцінював поглядом українця. Кожен, хто читатиме праці Василя Доманицького, таку рису

обов'язково відзначить» [22, с. 12]. Оскільки В. Доманицький був наближений «до кола київських “старогромадівців”, до Антоновича», тому В. Поліщук виводить «його інтерес до фольклористики й етнографії» [22, с. 15]. «У ряді своїх фольклорно-етнографічних праць Доманицький виступає як цілком компетентний полеміст, історик і теоретик фольклору, збирач і текстолог-аналітик у коментуванні варіантів фольклорних текстів» [22, с. 16].

Народознавчі зацікавлення В. Доманицького та його громадська позиція формувалися в родині сільського священика в селі Колодисте Звенигородського повіту на Київщині, де суворо дотримувалися старовинних традицій і звичаїв, чітко відмежовували українську культуру від російської [29]. Батько В. Доманицького Микола Михайлович (1854–1917) – людина прогресивних поглядів, співчував революційному руху і був «вкрай шкідливим і небезпечним» [29, с. 29]. Відомо, що В. Доманицький ще мав двох сестер (Антоніна, Зінаїда) та трьох братів (Михайло, Віктор, Платон). Михайло Доманицький відомий як суддя; Віктор – агроном, автор численних наукових праць з агрономії та кооперативної справи, професор Української господарської академії в Подєбрадах; Платон знаний як кооператор і фінансист. На формування національної свідомості В. Доманицького значно вплинуло його знайомство з професором В. Антоновичем у 1887 році під час навчання в Четвертій чоловічій гімназії м. Києва. Він цікавився історією, літературою, етнографією України, у 1895 році вступив на історико-філологічний факультет Університету Святого Володимира.

Формуванню національно-наукових позицій В. Доманицького сприяли викладачі Київського університету В. Антонович, М. Грушевський, П. Житецький, В. Іконніков. Василь відвідував гурток національно свідомих патріотів, який збирався у письменника О. Кониського.

Збереглося також численне листування В. Доманицького (понад 100 адресатів). Серед них листи від І. Франка, В. Гнатюка, Бориса та Марії Грінченків, М. Грушевського, С. Єфремова, Є. Чикаленка, В. Степаненка та інших, де високо оцінена громадсько-патріотична та наукова діяльність В. Доманицького. Із листування з І. Франком видно, з якою повагою ставився І. Франко до В. Доманицького: «Уважаю Вас за чоловіка гідного всякого довіря, яких я так мало стрічав у своїм злиденнім життю» [5, с. 303]. В. Степаненко в одному з листів до В. Доманицького наголошував: «Ви повинні знати, що Ви не свій, а громадський, а громадського – доброго треба глядіти, бо бачите, які золота навкруги нас блищать (чорні). Збережіть уже себе» [Архів рукописних фондів ІЛ НАН України², ф. 47, од. зб. 747]. Із листів В. Доманицького до І. Франка довідуємося про його зацікавлення народною творчістю та щирий патріотизм щодо її збереження. Так, в одному з листів з Петербурга 1907 року В. Доманицький із захопленням пише про фольклористичну спадщину Марка Вовчка: «Тут між иншим є велике число приказок, – дуже гарних. А пісень – пісень! Щось 350 писаних маком аркушів! Є і ті 200 пісень (8 збірників), що аранжував Мертке. Пісні такі, що й пальці можна облизати: записані у 50-их, а може, де які й у 40-х роках, та ще й од таких людей, як: “од 110-літнього старика Тарасовича, що служив в компанійцах”... Треба б їх видати поруч, мабуть, з піснями Бодянського, що там у Вас десь є, – я колись їх перевіряв, пам’ятається, у Києві. Треба буде якось усю етнографію витягти од сина Марковички» [5, с. 292].

В. Доманицький виявляв глибоке розуміння теоретичних і методологічних проблем фольклористики й чітко відмежовував популярні фольклористичні видання від наукових. Так, стосовно свого видання «Современные колядки и щедровки» (1905) В. Доманицький писав І. Франкові: «Що до відбитки колядок, то прошу дуже і Вас, і од мене попросить і д. Гнатюка

вважати цю брошуру неіснуючою. Я її нікому не показую, бо це видання з'явилося таким чином: селяне мого села просили видрукувати для них їх колядки; один з них записав. Не маючи коштів видати сам, я дав Василенкові (Николай, – він тоді був секретарем Київ. губерн. статистич. комітета), щоб він видрукував. Для “приличія” треба було якусь арматуру, ніби то наукову, – то я з 2–3 книжок узяв паралелі, та ото показчик з Грінченкового показчика вискуб, та й зробив пів сотні одбиток, які й роздав на селі. До науки відношення брошурка ця не має, тому прошу її й не згадувати ніде, а мати лишень в своїй бібліотеці» [5, с. 298]. У процесі національного відродження популярне фольклористичне видання В. Доманицького «Современные колядки и щедривки» мало неабияке значення. Це засвідчує те, що через 95 років воно було опубліковане О. Богдановою на сторінках журналу «Народна творчість та етнографія» [1]. У передмові дослідниця зазначила, що ця публікація дає змогу уявити потреби і смаки тієї епохи в галузі фольклору, особливості побутування обрядових, зокрема зимових, пісень конкретного регіону, а також рівень подачі, оформлення та наукового опрацювання етнографічного матеріалу [1, с. 87]. О. Богданова високо оцінила збірку В. Доманицького, наголосивши на тому, що вона має серйозний науковий апарат у вигляді передмови, докладних коментарів, у яких простежується широке коло варіантів до кожної пісні, а також детальних пояснень щодо текстових версій та особливостей побутування пісень, їх обрядової регламентації, що «свідчить про неабиякий хист, велику обізнаність і етнографічний досвід автора» [1, с. 87].

Праця В. Доманицького складається з передмови, текстів колядок (16 зразків) і щедрівок (10 зразків), бібліографічного покажчика досліджень зимової обрядової поезії (понад 250 позицій). У вступному слові В. Доманицький зазначив, що всі колядки й щедрівки записані в його рідному селі Колодисте

Звенигородського повіту 1905 року місцевим жителем Іваном Лисаком, «грамотним, обізнаним подекуди з етнографічною українською літературою» [1, с. 89]. Дослідник убачає в цих записах велику філологічну цінність, що «слугуватиме наочним взірцем особливостей мовлення (“говору”), який існує в с. Колодистому, що знаходиться на межі Уманського повіту і сусідньої Херсонської губернії» [1, с. 89]. В. Доманицький також указав на текстологічні засади видання – подача записів у тому вигляді, у якому вони представлені; вказівки на всі відомі варіанти цих текстів із власних та опублікованих записів, їх коментування. Усі записи загальновідомі, це переважно християнські колядки (13 зразків), які наповнені біблійно-релігійними мотивами, що істотно відрізняються від народних: «Видить же Бог, Видить Творець», «Іде Звізда чудно», «Днесь поюще, купно іграймо», «Нова рада стала», «Ой на дивнее та народження», «Согласный день прославився», «Народився Ісус Христос», «Світ мислений Днесь родить», «Вдарте в вусла сміло, Висилися, Діво», «Ісаія – наше сія», «Днесь возсіяло Сонце у вертепі», «А вскрикнули анголи», «Дивно, дивно по всім світі». Три інші колядки – величальні вдові («Чи вдома, вдома бідная вдова?»), хлопцеві («Ой рано, рано кури запіли»), дівчині («Ой по долинах річеньки бринять»). Щедрівки також загальновідомі: «Ой ще вчора із вечора», «Під дубиною, під зеленою», «Прилетіла ластівонька», «І ти, Петре, і ти, Павле», «Попід небом доріженька», «Щедрик-бедрик».

В. Доманицький здійснив детальне дослідження кожної колядки й щедрівки, подавши ґрунтовні коментарі та вказівки щодо варіантів у «Богогласнику», збірках М. Лисенка, О. Малинки, П. Чубинського, Я. Головацького, Олени Пчілки, Б. Грінченка, Зоріана Доленги-Ходаковського, Б. Антоновича і М. Драгоманова, Маркевича, П. Лукашевича, О. Потєбні, А. Метлинського, В. Данилова та інших, власних записах із Ровенського повіту, записах С. Єфремова, В. Науменка.

Працю «Современные колядки и щедривки» В. Доманицького високо оцінювали О. Дей [11], В. Качкан [16], Н. Токар [29], Л. Йовенко й В. Семенчук [15] та ін. Дослідники Л. Йовенко та В. Семенчук здійснили порівняльний аналіз рівня фольклорної пам'яті початку ХХ ст. – першого десятиліття ХХІ ст., зіставивши сучасні фольклорні записи колядок і щедрівок із сіл Уманського району з виданням В. Доманицького, що засвідчує цінність цієї праці, яка через сто років продовжує виконувати своє громадське призначення – утверджувати збереження національної культури й спонукати нащадків до її всебічного вивчення.

В. Доманицький також подавав фольклорні записи у вигляді науково-популярних студій, виходячи з певної національно-громадської ідеології. Так були опубліковані його спостереження на основі фольклорних записів у Ровенському повіті на Волині «Народня медицина у Ровенському повіті на Волині» (МУЕ, т. VI, 1905, с. 100–107), «Народній календар у Ровенським повіті Волинської губернії» (МУЕ, т. 15, 1912, с. 62–89).

Дослідник намагався пояснити та класифікувати традиційні уявлення українців щодо медицини. Так, В. Доманицький зазначав, що місцеве населення виділяло дві головні причини походження хвороб: від Бога, як кара «за несправедне життя», і від злих людей – «знахорів». Богом насилалися переважно епідемічні хвороби – тиф, холера, коклюш, скарлатина, віспа, чума (с. 100). Для кожної хвороби існувало особливе замовляння, що трималося в секреті й передавалося «знахарями» та «бабами» від покоління до покоління, до яких найбільше зверталися селяни. Медицина для них була «панською вигадкою», і тому ставлення до неї було недовірливим. В. Доманицький з'ясував відмінність між «знахарями» й «ворожками»: «знахар» ворожить на картах і лікує зіллям; «ворожка» «викочує» хворобу яйцем. Дослідник подав класифікацію причин хвороб («уроки», «ляк», «перелог», «з води», «од ві-

тру», «од поганого ока», «од дання», «самі ходять») та детально описав «зверхні (опек, нарив, пристріт) і внутрішні (вроки, лихоманка, пошесть)» хвороби, додав замовляння до них. У дослідженні вміщено три варіанти замовлянь від «вроків», замовляння від «ляку», «пропасниці», молитву від холери, два замовляння від хвороби зубів, від «крикливців», два замовляння до тварин.

Про те, що В. Доманицький приділяв неабияку увагу замовлянням, свідчить його рукописна праця «Декілька українських шептань» [АНФРФ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 145, 8 арк.], у якій він наголошував на тому, що «в сфері здобутків словесної української народньої творчості українські шептання, після свого побутового і мітичного значіння, займають вельми значне місце». «В міру того, як народ переймається просвітою, а разом з останньою скептицизмом і переченням давніх народніх вірувань та уяв, зникає і сей цінний етнографічний матерьял, від якого кілька десят літ не лишиться вже й сліду, і про який, не вважаючи на величезний його інтерес, й досі майже нема жодної спеціальної праці, або хоч систематичного огляду шептань, яко наукового матерьялу», – писав В. Доманицький. Далі подано зразки замовлянь від пристріту, «волосу», «бишихи», лихорадки, більма, «крові», «гадюки», «перелогу», скарлатини, опубліковані священником у «Полтавських Єпархіальних ведомостях» за 1898 рік. Дослідник турбувався, щоб такий цінний матеріал став доступним широкому загалу читачів.

В. Доманицький також підготував до друку важливе дослідження «Вірування» [АНФРФ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 418, 11 арк.], що ґрунтується на матеріалах фольклорних записів з Ровенського повіту Волинської губернії. Тут зібрано давні вірування про: 1) Бога – «Верховного Бога не можуть собі ясно уявити; троїстости його не знають, хоча знають деякі з його прикмет: всезнайство і довготерпеливість. “Який то Бог

терплячий”, кажуть, або “Бог видить да мовчить”. Гадки про втілення і земне життя його; більшістю не згодні з церковною доктриною: Господь ходить по землі старцем, “пробує” людей; при тім, щоб виявити поганинів і невір – робить чудеса. Укупі з ним завжди ходять апостоли Петро і Павло. Про порождене Христове існує така легенда. Коли Христос народився, Марія, щоб загубити (!) його, кинула у ясла скотині. Воли почали дихати і тим гріти дитину, а Бог послав зорю з неба в печеру, щоб світила над народженим. Зоря стала над печерою і ясно сяла. Пастухи, побачивши світ, прийшли до печери і поклонились Христові. Тоді Люципер, щоб умертвити Христа, послав бісів, але вони не могли підступитися до Него. Люципер не теряв намерів і кілька раз пробував узяти душу у Христа і, в останне, на хресті – трохи було не досяг свого, але Христос скоріш оддав душу в руки Богові Отцеві (с. Яполоть)»; 2) душу – «У ві сні душа іноді покидає на який час тіло і вступає до інших істот, як собака, кіт і т. і. Навіть у звичайнім стані деякі душі можуть обертатись у інші живі істоти, як, напр., вовкулаків, упирів (с. Бичалі). Душі лихих людей, не знайшовши після смерти спокою, перекидаються у різні тварини, напр., у вовка або чудовище з звірячою головою, – тубубом і ногами чоловічими (с. Коростятин). Душу і тіло лихих людей забирає нечиста сила. Хоча і здається, що в хаті лежить мрець, а насправді се обрубок дерева. Коли хто хоче упевнитись у сьому, треба встромити голову у хомут і подивитись на мерця, – тоді зразу буде видко (с. Яполоть). Звичайно, душа 40 день лишается на місці свого земного життя, а потім одержує місце по заслуді. Душі ж нехрещених дітей не мають сталого пробування, а блукають скрізь (с. Яполоть). Душа самовбивця стає блукаючою зорею-планидою ³. [Про] мерців оповідають багато. <...> Оповіданне таке. Давно коллись у с. Тальні жив чоловік, що звався “Вовча Голова”. Скоро після своєї [смерті] він почав щодня ходити, як тільки сон-

це, з цвинтаря у село. Кожен раз він біля церкви і вимагав у кожного звичайного [данья]. Забили йому в могилу осикового кілка – нічого не помагає. Тоді розкопали могилу, витягли мерця – а він там лежав ниць і був червоний, як упир; одрубали йому голову, але і се нічого не помагає, – як і перше ходить, а одрублену голову носить під пахою і кожного, хто не здоровкався до нього, бив своєю головою. Чим се скінчилось – невідомо (с. Яполоть)»; 3) Страшний суд – «Життя за могилою буває двоє: а) для праведних – блаженне, в) для грішників – муки – “грішні будуть в смолі кіпоти”. Під гріхом розуміється убивство, недодержанне посту, великий крадіж, лайка, прокльєні (на які щедрі особливо матері), несовістність у роботі, ошуканство і т. і. – се не гріх. “Чим же я грішна? Здається, я нічого не вкрала і нікого не вбила!” Щастя на тім світі залежить і від вчинків людини, і від часу, в який вмер. Хто вмер після Великодня до Вшестя – той буде на тім світі щасливий. Жінка, що вмере від пологів, те ж щаслива. Труна її до 12 неділь одкрита, коло неї горять свічки, і стоять найліпші страви і питва. Така честь їй за те, що вона “привела дитину” і сама афірвала свою жизнь. Багато також помагає милостиня. Хто дає милостиню – той ніби приготував собі їжу на тім світі; хто ж на землі мало давав – буде голодний. Заступниками перед Господом за живу матір являються померлі діти. Вони, яко чисті створіння, піднімаються, мов свічки, до престола Божого. Коли мати вмере, вони із свічками зустрічають її душу».

Також подано цікаві оповіді про ворожих людині істот (лісовики, домовики, водяники, чорти, мара, русалки, вовкулаки, злидні, одмінок, відьми, смерть): «Є ще багато істот, ворожих чоловікові, які мають свої назвиська в залежності від місця свого житла. Так, ті, що в лісі, – **лісовики**, – вони водять людей по лісові, у хаті – домовики – лякають хатніх, водяні – затагують людину у воду, топлять, піднімають на воді бурю. Лісовик – “водить” по лісі і заводить у неприступні місця. Він

з'являється “паном”, просить ніби до себе, приводить у розкішний будинок, щедро там витає, дає багато грошей, але лише проспівують півні – чари счезають: замість розкішного палацу – болото і пеньки, а гроші – тріски (с. Яполоть). **Мара.** Дитина, коли вмре нехрещеною, 21 рік блукає по землі і просить, через кожні 7 літ, кого тільки встріне, щоб дали їй християнське ім'я. Коли хто охрестить, до душа її іде на небо, а коли не – то робиться марою (с. Бічалі, с. Яполоть). Мара дуже прилипає; вона не боїться ні хреста, ні молитви і невідступно ходить за тим, до кого пристає. Зігнати її нічим не можна, хиба буркуном (трава така); як покадити нею в хаті, мара зараз утікає з хати на кладовище (с. Яполоть). **Русалки.** Се дівчата, що померли без каяття. Коли де-небудь у темному місці зустрінуть, напр., парубка – лоскотатимуть, доки не замучать (с. Коростянин). Живуть вони в лісах, на “гряницях”, у житі і т. і.; їх можна бачити. Вони бувають не шкідливі – се душі померлих на самі зелені свята або клічальний тиждень (с. Мареніно). В останній понеділок Петрівки буває “розигрив русалок” – незвичайні танці по усьому полі. **Вовкулака** – людина, яка може обертатись у вовка. Се такі люде, що родились в нещасливу <...> і їх можна повернути у людей, – треба тільки <...> тричі перехрестити колодочкою <...> тоді чари од нього одступають, і вовча <...> з нього миттю спаде; треба узяти її <...> (с. Бічалі). Вовкулаки щосуботи збираються на раду <...> оборонця скотини. Тут вони одержують дозвіл брати з табуна <...> на яких побачать кров. Хто ж візьме тварину без <...> Юрко наказує голодом (с. Яполоть). **Злидні** – біси, що приходять у сім'ю разом з невісткою. Коли вони лишаться у сім'ї – то зздять усе, і сім'я до году з'убожіє до решти; коли ж вони підуть собі – сім'я шкоди не матиме (с. Яполоть). **Одмінок.** Се нечиста сила, якою чорти підмінюють народженну дитину. Се трапляється тоді, коли мати до 12 неділь забуває що-ночі перехрестити дитину і обводити ножем. Одмінок розвивається

ся ненормально: має велику голову, хорий вид і дуже їсть (“поїсть сучче і дручче”). Доживає він до 7 літ, а іноді умирає і раніш. Бісяка іноді навідується до своєї дитини, а коли се люде заприміять, одмінка бють і морять голодом, поки біс не верне їхню дитину (с. Яполоть)».

Завершують працю космогонічні вірування (про землю, зорі, веселку, грім та блискавку, сонце, хмари, мороз, вітер, місяць), «зоологія та ботаніка» (вовк, ведмідь, лелека, черепаха, свиня; житній колос), а також різноманітні народні прикмети: «Медвідь. Він вийшов з людини. Коли Господь ходив по землі, то оден чоловік, щоб злякати його, вивернув кожуха, вовною догори, надів на себе і засів у кущах. Господь, ідучи поуз, побачив се, розгнівався на чоловіка і обернув його медведем (с. Яполоть)»; «Голуб і ластівка віщують спокій і добре життя (с. Колоденка)»; «Житяний колос. Колись колос був на житянім стеблі від землі до самої гори. Но Господь, за гріхи люде, захотів їх покарати і одібрати у них колос. Потягнув Господь рукою по колосу, спинився – і зробилось коліно; ждав, чи не будуть просити люде. Но люде мовчали. Тоді Господь потягнув удруге – знов зробилось колінце. Нарешті Господь потягнув утрете, щоб зовсім знищити колос; но собака загавкала, а кішка замявкала, просячи Бога покинути хоч маленькій колосок. Бог змилосердився і зупинився. “Тепер ми живем собачою і котячою долею”, – каже легенда (с. Яполоть)».

Варті уваги й інші рукописні праці з фольклористики В. Доманицького – «Етнографічний матеріал 1890–1896 рр.» [ІР⁴, ф. I, од. зб. 33496, 107 арк.], «Прислів'я, приказки» [АНФРФ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 320, 16 арк.], де використано також фольклорні записи з Ровенського повіту Волинської губернії (подано понад 350 зразків). Так, прислів'я та приказки упорядковано за тематично-гніздовим принципом і подано за абеткою з чималими пробілами – таким чином, щоб можна

було доповнити рубрики новими варіантами або записами. Багато оригінальних зразків у рубриках «Біда»: «Хто біди не знає, нехай мене спитає»; «Біда плаче, біда скаче, біда і пісні співає» [АНФРФ ІМФЕ, ф. 28-3, од. зб. 320, арк. 1]; «Бійка»: «Як ударив, то і зори посипались (с. Яполоть)»; «Добро»: «Доброму всюди добре (с. Бичалі)»; «Там добре, де нас нема (с. Яполоть)»; «Що добре, того трошки (с. Яполоть)»; «Суджене»: «Після нас – не буде нас (с. Яполоть)»; «Так жить, як набіжить (с. Яполоть)»; «Хто багацько займає, той мало має (с. Яполоть)»; «Щастя»: «Не шукай щастя, нехай щастя тебе шукає (с. Бичалі)».

В. Доманицький приділяв увагу різноманітним жанрам народної творчості – народній медицині, календарю, весільній обрядовості, родинним і вінчальним прикметам, похоронним звичаям, замовлянням, віруванням, прислів'ям та приказкам тощо. На жаль, у публікаціях ніде не вказані інформатори фольклорних матеріалів та їх записувачі, проте названо багато населених пунктів Ровенського повіту, де вони були здійснені. Це змусило дослідників засумніватися в тому, що публікації В. Доманицького ґрунтуються на його власних записах [7]. Про те, що вказані записи не належать В. Доманицькому, свідчить одна із фраз, яка трапляється в його праці «Народній календар...»: «То'му, що записував се, трапилось мати слугою одну бабу» (с. 71). У рукописних матеріалах В. Доманицького «Вірування» [АНФРФ ІМФЕ, ф. 28 – 3/418] також знаходимо відомості про те, що фольклорні записи не належали В. Доманицькому: «Подані тут материяли що до етнографії Ровенського повіту Волинської губ. узято з місцьових записів інтеллігентних людей, які мають змогу найближче стояти до сільського люду». Отже, у своїх публікаціях В. Доманицький використав фольклорні матеріали записувачів, на жаль, не назвавши їхніх імен. Відсутні також відомості щодо імен інформаторів.

У 1912 році, після смерті В. Доманицького, був опублікований його «Народній календар...» (МУЕ, 1912, т. 15, с. 62–89), написаний також на основі фольклорних записів невідомих кореспондентів, хоча було зазначено, що записи календаря належать автору. В. Доманицький детально описав усі свята календарного циклу, починаючи з 1 січня («Новий год») і закінчуючи 31 грудня («Багатий вечір»), а також старовинні обряди й вірування, пов'язані з ними. Подано також обрядові пісні: веснянки, купальські, жнивні, колядки. На жаль, нам не вдалося встановити прізвища й вік кореспондентів та інформаторів, оскільки таких відомостей у матеріалах В. Доманицького немає. Цій проблемі присвячена стаття М. Глушка «Хто ж записав “Народній календар у Ровенському повіті Волинської губернії”?» [8], у якій учений доводить те, що основою опублікованих етнографічних досліджень «Народній календар у Ровенському повіті Волинської губернії» та «Народня медицина у Ровенському повіті на Волині» слугували польові джерела, які свого часу зібрав Василь Абрамович – священик з поліського села Яполоть Рівненського повіту (нині – Костопільський р-н Рівненської обл.) [8, с. 39], і що назва В. Абрамовича «Простонародный полисский календар» точніше відображає зміст праці, ніж назва В. Доманицького [8, с. 39].

Отже, В. Доманицький збагатив українську фольклористику й етнографію цінними описами народних свят, вірувань, увівши в науковий обіг записи таких рідкісних фольклорних жанрів, як замовляння, повір'я, міфологічні легенди тощо. Фольклорист послідовно дотримувався принципу автентизму, детально передаючи особливості волинської говірки та зазначаючи назви населених пунктів, де здійснено записи. І хоча Василь Доманицький публікував не власні записи, однак збережені ним від забуття фольклорні матеріали інших осіб свідчать про його громадський під-

хід до справи і глибокий патріотизм. Не можна не прислухатися до одного з авторів некролога, який наголосив, що «Доманицький як талановитий письменник, як спосібний учений і як людина надзвичайно жива, симпатична, а кріпка і незломима, в одній особі се такий гарний і цінний тип, що його варт зберегти грядучим поколінням як один з достойніших примірів» [32, с. 121–122].

ПРИМІТКИ

¹ Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

² Архів рукописних фондів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України.

³ «Усяка людина має свою планиду, або “пламеду”. Коли людина родиться під добру планиду (планиди поділяються на добрі – щасливі, і недобрі – нещасливі), то буде гарною людиною, а коли під лиху – нещасливою, – найчастіш пьяниця, злодій, розбішака і т. і. (с. Бічалі, с. Яполоть)» [АНФРФ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 418, арк. 3].

⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богданова О. Рідкісна збірка пісень з Уманщини // НТЕ. – 1999. – № 1. – С. 87–102.

2. Болабольченко А. Василь Доманицький // Рідна школа. – 2002. – № 12. – С. 23–26.

3. Болабольченко А. Василь Доманицький і «Киевская старина» // Київська старовина. – 2006. – № 4. – С. 149–165.

4. Бородін В. С. Текстологія // Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. – Київ : Наукова думка, 1975. – С. 499–558.

5. *Возняк М.* З приводу двадцятиліття «Кобзаря» в редакції В. Доманицького. (Його листування з Ів. Франком) // За сто літ. – 1930. – Кн. 5. – С. 275–304.

6. *Гордєєв В.* Лицар праці: до 100-річчя від дня народження В. Доманицького // Колос. – 1977. – 17 березня.

7. *Глушко М.* Співпраця Василя Доманицького з Науковим товариством імені Шевченка у Львові // Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина. Збірник праць учасників наукового семінару, проведеного з нагоди 100-річчя від часу смерті вченого 14–15 вересня 2010 року. – Черкаси, 2011. – С. 31–40.

8. *Глушко М.* Хто ж записав «Народній календар у Ровенському повіті Волинської губернії»? // Народознавчі зошити. – 2011. – № 1. – С. 28–42.

9. *Гуменюк М.* Свіжий вітер // Вітчизна. – 1965. – № 2. – С. 177–179.

10. *Гуменюк М. В. М. Доманицький // Гуменюк М. П.* Українські бібліографи ХІХ – початку ХХ століття. – Харків, 1969. – С. 128–134.

11. *Дей О. І.* Величальні пісні українського народу // Колядки і шедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року. – Київ, 1965. – С. 23.

12. *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів і криптонімів (ХVІ–ХХ ст.). – Київ, 1969.

13. *Дмитренко М.* Постаць Василя Доманицького в історії української фольклористики // Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина. Збірник праць учасників наукового семінару, проведеного з нагоди 100-річчя від часу смерті вченого 14–15 вересня 2010 року. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2011. – С. 118–126.

14. *Івашиків В.* Василь Доманицький на сторінках «Записок Наукового товариства імені Шевченка» // Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина. Збірник праць учасників наукового семінару, проведеного з нагоди 100-річчя від часу смерті вченого 14–15 вересня 2010 року. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2011. – С. 40–47.

15. *Йовенко Л., Семенчук В.* Народознавчі дослідження Василя Доманицького на теренах історичної Уманщини // Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина. Збірник праць учасників наукового семінару, проведеного з нагоди 100-річчя від часу смерті вченого 14–15 вересня 2010 року. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2011. – С. 141–159.

16. *Качкан В.* «Понад рівнем буденщини...» (Штрихи до життєпису Василя Доманицького) // Хай святиться ім'я твоє. – Коломия, 1996. – Кн. 2. – С. 161–182.

17. Колесса Ф. Історія української етнографії. – Київ, 2005.
18. Лобач-Жученко Б. З нових матеріалів про Василя Доманицького // Радянське літературознавство. – 1970. – № 8. – С. 30–39.
19. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1934. – Ч. 3. – 398 с.
20. Мицик В. Дослідник творчості Шевченка // Молодь Черкащини. – 1969. – 20 березня.
21. Насітко М. Із дубового листа // Літературна Україна. – 1972. – 27 червня.
22. Поліщук В. Наукові й моральні імперативи Василя Доманицького / Володимир Поліщук // Василь Доманицький. З науково-творчої спадщини. Статті, нариси, рецензії : у 2 кн. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2010. – Кн. 1. – С. 5–21.
23. Поліщук В. «Борець за долю рідного народу» (Василь Доманицький у спогадах Євгена Чикаленка) / Володимир Поліщук // Чистому серцем: Пам'яті Василя Доманицького. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2010. – Кн. 1. – С. 144–156.
24. Польовий В. Починав Василь Доманицький // Колос. – 1983. – 10 лютого.
25. Рутковська О. Фольклористичні та етнографічні праці Василя Доманицького (до 125-річчя від дня народження вченого) // НТЕ. – 2002. – № 3. – С. 45–48.
26. Смілянська В. Л. Дослідження біографії // Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. – Київ : Наукова думка, 1975. – С. 241–271.
27. Терешко І. Етнографічні дослідження Василя Доманицького на сторінках часопису «Киевской старины» // Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. – Київ : Наукова думка, 1975. – С. 135–140.
28. Токар Н. Етнографічно-фольклорна діяльність Василя Доманицького // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Київ ; Донецьк, 2001. – Вип. 19. – С. 469–475.
29. Токар Н. Наукова і громадська діяльність В. Доманицького в контексті суспільно-політичного життя України останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Київ, 2008.
30. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) / упоряд. О. І. Дея. – Київ, 1974.
31. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк, 1955.
32. Чистому серцем: Пам'яті Василя Доманицького / упоряд. і ред. В. Поліщук. – Перевид. 1912 р. з «Додатками» / за участю В. Мовчана. – Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2010. – 176 с.

33. *Шубравський В. Є.* Шевченко в критиці кінця XIX – початку XX ст. // Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. – Київ : Наукова думка, 1975. – С. 81–128.

34. *Ярмоленко Н.* Інваріант сюжетного типу «Пісні про Нечая» (За матеріалами, зібраними Василем Доманицьким) / Наталія Ярмоленко // Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина. Збірник праць учасників наукового семінару, проведеного з нагоди 100-річчя від часу смерті вченого 14–15 вересня 2010 року. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2011. – С. 127–134.

SUMMARY

The article is timed to the 140th anniversary of birthday of the Ukrainian public figure and folklorist Vasyl Domanytskyi. The urgency of the study is caused by the necessity of analysing his folkloristic activities in context of national revival of the late XIXth to early XXth centuries on the ground of the scholar's published and archival materials. The article examines for the first time folkloric records of Vasyl Domanytskyi's popular-science studies and folkloric collections *Modern Koliadky (Christmas Carols) and Shchedrivky (New Year's Day Songs)*, *Folk Medicine in Rivne District in Volhynia*, *Folk Calendar in Rivne District of Volyn Governorate*, *Several Ukrainian Whisperings, Beliefs*, and *Proverbs and Bywords*. It is established that the scholar showed a deep understanding of theoretical and methodological problems of folklore studies and distinctly drew a boundary line between popular folkloristic publications and scientific ones. While publishing folk records, the folklorist consistently adhered to the principle of authenticity by conveying in detail the features of the Volyn dialect and providing a list of settlement names where the records were made. And although Vasyl Domanytskyi published not his own records, yet, folkloric records of other people kept from oblivion by him affirm his public approach to the matter and a deep patriotism.

Keywords: Vasyl Domanytskyi, public figure, folklore, folklore studies, popular-science studies, folkloric records, national revival.